Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi® www.esosder.org
Electronic Journal of Social Sciences® ISSN:1304-0278
Nisan/April(2023) - Cilt/Volume:22 - Sayı/Issue:86 (456-477)

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE MODERN ASKERİ EĞİTİM SİSTEMİ

THE MODERN MILITARY EDUCATION SYSTEM DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II

Özge KURŞUN TÜKENMEZ[1]

Öz

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde meydana gelen askeri eğitim reformları ele alınmıştır. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde maarifin taşrada yaygınlaşmasıyla yeni açılan modern askeri okullar, mevcut okulların ıslahı konuları üzerinde durulmuştur. Osmanlı Devleti'nde eğitim reformu yüksek öğrenim kurumlarından başlamış, daha sonra bu kurumlara öğrenci yetiştiren alt kademe eğitim kurumlarının modernleşmesi yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmada dönemin Dersaadet ve taşrasında yer alan askeri rüşdiye, idadi ve yüksek okullar incelenmiştir. Bu dönemde açılan mekteplerin nerede kurulduğu, yıllık ortalama kaç öğrencisinin bulunduğu, okutulan ders programları, yapılan modernleşme çalışmaları, mekteplerin ne kadar süreyle eğitim verdiği, mekteplere kabul edilecek öğrencilerde aranan özellikler, sınıf geçme şekilleri, mekteplerden mezun olan öğrencilerin görevlendirilmeleri gibi konular incelenmiştir. Bu çalışma, konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgeleri, birincil kaynaklar ve araştırma eserler, makale ve tezler incelenerek ortaya konulmuştur. Çalışmanın amacı II. Abdülhamid Dönemi'nde Dersaadet ve taşrada mevcut olan askeri mektepleri belirtmek, mekteplerin kuruluş amacı ve işleyişlerini, izledikleri politikaları, bilimsel olarak inceleyerek ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın sonucunda, II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitim alanında reform lahiyalarının hazırlandığı, bu doğrultuda ders programlarının ve ders içeriklerinin düzenlendiği, okulların batılı tarzda modernleştirildiği ve görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Askeri Okul, Modernleşme, Eğitim, Dersaadet,Taşra

Abstract

In this study, military education reforms that took place in the modernization process of the Ottoman Empire were discussed. It is focused on about new modern military schools and improvement of existing schools with the spread of education in the provinces especially in Abdülhamid II period. Education reform firstly began in higher education institutions in Ottoman Empire, after that modernization process of the lower-level educational institutions that train students for higher institutions was actualized. Thus, military middle schools, high schools and military academies that located in Dersaadet and provinces were investigated. Furthermore, subjects of the place of establishment, number of the average students of per year, syllabus and lesson schedules, modernization studies and efforts, education time, qualities sought in students to be admitted to schools, ways of passing class, assignment of students graduating from their schools of the related military schools that opened in this period are discussed. This study has been put forward by examining the Ottoman archive documents, primary sources and research works, articles and theses on the subject. Aim of this study is revealing the military schools were opened in capital city and provinces, and uncover scientifically the purposes, processes and policies of these schools. As a result of this research, it has been seen that in Abdülhamid II era, reform scriptures were prepared in the field of education, curriculum and course contents were arranged in this direction, and schools were modernized in a western style.

Keywords: Abdulhamid II, Military School, Modernization, Education, Dersaadet, Province

[1] Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Sbe Tarih Abd, ozgekursun1@gmail.com, Orcid : 0000-0002-8623-1269

Makale Türü: Araştırma Makalesi – Geliş Tarihi: 11.09.2022 – Kabul Tarihi: 14.02.2023

DOI:10.17755/esosder.11763833

Atıf için: Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2023;22(86): 456-477

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde askeri eğitim, orduda reform denemelerine paralel bir şekilde modernleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden mühendishanelerin kurulmasıyla ve daha sonra 1826'da kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'na asker yetiştirebilmek için Harbiye Mektebi'nin teşkilatlandırılmasıyla modern askeri eğitim, yüksek öğrenim seviyesindeki okulların açılması doğrultusunda başlamıştır. Mekteb-i Harbiye-i Şahane (1834), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1827), Mekteb-i Bahriye-i Şahane (1776) ve mühendishaneler dönemin yüksek öğrenim mekteplerini oluşturmuştur. İlk olarak bu okullar teşkilatlandırılmış ve öğrenciler alınmıştır. Ancak öğrenciler alt kademelerden modern eğitim alarak yetişmedikleri için buralardaki eğitim süresi uzun olmuş ve eğitim kalitesi istenen seviyeye ulaşmamıştır. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra askeri eğitim sisteminde değişikliğe gidilmiştir (Unat, 1964: 65).

II. Abdülhamid Dönemi askeri eğitim alanında kayda değer reform çalışmalarının yapıldığı bir dönem olmuştur. Bu çalışmalar dönemin siyasi havasına göre şekillenmiştir (BOA, Y. PRK. KOM. 4/13). 1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi her ne kadar eğitim reformlarını kapsayıcı birtakım maddeler içerse de 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında eğitim reformlarına ara verilmiştir. Savaştan sonra alınan yenilginin de etkisiyle Osmanlı Ordusunun subay ihtiyacını karşılayacak olan askeri eğitim kurumlarının güçlendirilmesi ihtiyacı doğmuştur (Koçer, 1987: 126). Öte yandan II. Abdülhamid Tanzimat Döneminin bürokratik eğitim sisteminden çıkarak monarşik bir modernleşme düzeni kurmak istemiştir. Bu yüzden bu dönemde askeri eğitim sisteminin geliştirilmesine ayrıca önem verilmiştir. Bu dönemde askeri reformların yardımcısı olacak Osmanlı Devleti'ne yabancı uzman ve subaylar gelmiştir. Gelen uzman ve subayların kimliği dönemin siyasi ittifaklarına göre değişim göstermiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nden önce Napolyon Bonapart'ın kendi ülkesinde yaptığı ordu reformunun ve St. Cyr gibi önemli askeri okulları kurmasının tesiriyle Fransa etkili olmuşken II. Abdülhamid Dönemi'nde, siyasi birliğini sağlamış olan ve Avrupa'nın büyük devletleri karşısında önemli bir güç olarak ortaya çıkan Prusya etkili olmuştur. Prusya askeri misyonlarının Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerine göre de dönemin askeri eğitim modernleşmesi gelişme göstermiştir. Özellikle 1885 yıllından sonra Colmar von der Goltz'un etkisiyle askeri eğitim reformlarında hareketlilik görülmektedir (Uyar ve Güvenç, 2022: 92). Osmanlı'ya gelen yabancı uzmanlar, ordu ve eğitimde gözlemler yapmış ve gördükleri eksiklikleri ve tavsiyelerini raporlaştırmışlardır. Bu raporlara göre Osmanlı ordusunda ve subay kaynağını sağlayacak olan askeri okullarda reform çalışmaları yapılmıştır. Reform layihalarında genel olarak askeri okulların rüşdiye, idadi ve yüksekokullar olacak şekilde kademelere ayrılması, İstanbul ve vilayetlerdeki askeri mektep sayısının arttırılması, askeri mekteplerin eğitim ve idari personellerinin atama, yükselme işlerinin düzenlenmesi, dersler ve kitapların Avrupa mekteplerine göre düzenlenmesi, yeni yabancı dilde kitapların getirilerek bunların Türkçe'ye tercüme edilmesi, öğrencilerin kademe atlama kriterlerinin değişmesi gibi konular yer almaktadır. Bu layihalar ışığında askeri eğitim reformları kademe kademe yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda askeri mekteplere girmek isteyen öğrenciler detaylı bir şekilde incelenmiş, kimsesi olmayan, göçmen ve mühtedi çocuklarının eğitilmesine özen gösterilmiştir. Okullardaki disiplin meselesine önem verilmiş, düzeni bozan ve kanuna aykırı bir şekilde hareket eden öğrencilere işledikleri suçların büyüklüğüne göre kınama, uzaklaştırma, okuldan atılma gibi cezalar verilmiştir. Askeri mekteplerden diploma alarak başarılı bir şekilde mezun olmuş öğrencilerin tayin ve terfileri, maaşları düzenlenmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan askeri eğitim reformlarının en öne çıkan gelişmeleri arasında askeri eğitim kurumlarının nicelik olarak arttırılması ve taşrada yaygınlaştırılması yer almaktadır. Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap ve Rumeli vilayetleri ile Anadolu'da birçok askeri rüşdiye açılmıştır. Ordu merkezleri ve Dersaadet'te yer alan askeri

idadilere ayrıca önem verilmiş ve askeri idadilerin eğitim kalitesinin iyileştirilmesine özen gösterilmiştir. Yükseköğretim kurumlarında ise mevcut okulların ıslahı yanında Gülhane Askeri Mektebi gibi yeni kurumlar açılmıştır. Dönemin diğer bir önemli özelliği ise eğitimin kurumsallaşması olmuştur. Tanzimatın bürokratik ve Meşrutiyet Dönemi'nin meşruti askeri eğitim anlayışının arasında monarşik bir modernleşme sağlanmaya çalışılmış ve reformlar bu doğrultuda yapılmıştır. Bu dönemde düzenli bir şekilde yayınlanan askeri salnamelerden bu kurumsallaşma ve monarşik modernleşme anlaşılmaktadır (Alkan, 2008: 35).

Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin, ordu reformuyla beraber askeri eğitimde büyük bir değişime girdiğini, bu değişimin II. Abdülhamid Dönemi'nde nasıl yaşandığını ve bu dönemde Dersaadet ve vilayetlerdeki ıslah edilen ve yeni açılan askeri okulları rüşdiye, idadi ve yüksekokullar olmak üzere ortaya koymaktır. II. Abdülhamid'in eğitim reformları kendi dönemi içerisinde karakteristik özellikler göstermiş, kendinden sonraki reformları da etkilemiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in kurucu kadrosu II. Abdülhamid'in açtığı askeri okullarda yetişmiştir. II. Abdülhamid Dönemi Türk Modernleşme tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden dönemin askeri eğitiminin incelenmesi ve doğru anlaşılması çalışmanın gayesini oluşturmuştur. Çalışma Osmanlı arşiv belgeleri, askeri salnameler, bahriye salnamesi ve inceleme eserler kullanılarak oluşturulmuştur.

2. ASKERİ RÜŞDİYELER

Askeri idadilere öğrenciler yetiştirmek için açılan askeri rüşdiye mekteplerine bakıldığında ilk olarak 1864'te Mahrec-i Mekatib-i Askeriyye isminde bir genel rüştiyenin açıldığı görülmektedir. Askeri rüşdiyeler ise esas olarak 1875 yılında açılmaya başlanmış, 1909 yılında da büyük çoğunluğu kapatılmıştır. 1877 yılında askeri rüşdiyelerde öğretmen ve öğrenci sayıları oldukça yüksek bir seviyededir (Yarar, 2000: 16). Bu okulların kolağası rütbesini taşıyan bir müdürü bulunmaktaydı. Müdürün, Dâhiliye Zabiti adıyla anılan yardımcıları bulunmaktaydı. Bu yardımcılar çoğunlukla disiplin işlerine bakıyorlardı. Mekteplerin öğretim kadrosu içerisinde, Muallimin-i Mülkiye unvanıyla görev yapan sivil öğretmenler de görev yapmaktaydı (Parmaksız, 2008: 114). Sivil öğretmenler genellikle Arapça, Farsça gibi dil derslerini vermekteydi. Askeri rüşdiyelerde, eğitim başlarda dört yıllıktı ancak 1892 yılından itibaren Dersaadet askeri rüşdiyeleri üç yıl olmuştur. Taşra askeri rüşdiyeleri ise 1898 yılından sonra üç yıllık eğitime geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin anadil olmadığı Arap ve Rumeli vilayetlerinde askeri rüşdiyelere (ihtiyat) sınıfı eklenmiştir. Bu sınıflar bir nevi Türkçe hazırlık sınıfları olarak geçmektedir (Yarar, 2000: 18; Parmaksız, 2008: 115). Askeri rüşdiye mekteplerinde genel olarak Arapça, Farsça, Fransızca, Resim, Coğrafya, İmla, Kaideler, Matematik, Hüsnühat, İlmihal dersleri okutulmuştur. Bahriye rüşdiyesinde Bahriye Hukuku, Akaid, İngilizce, Farsça, Arapça, İmla, Osmanlıca, Tarih, Coğrafya, Kitabet, Hüsnühat, Geometri, Muhasebe Usulü, Defter Usulü, Hesap, Resim dersleri okutulmuştur (Ünal, 2015: 90-93). II. Abdülhamid Döneminde Miralay Cemal Bey ve Miralay Kazım Bey ders nazırlığı yapmıştır. Miralay Raif Bey de askeri rüşdiye mekteplerinin genel müdürlüğünü yapmıştır. Bu isimler öncülüğünde askeri mekteplerin reformu için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon çalışmalarına Miralay Şükrü Bey ile Binbaşı Fuat Bey tayin olmuş ve ilk iş olarak ders içeriklerini düzenlemişlerdir (BOA, Y. MTV., 39/67). Osmanlı Devleti'nde yer alan rüşdiyelerin Ders içerikleri genel olarak Dersaadet askeri rüşdiyerinin ders programları örnek alınarak yapılmıştır. Askeri rüşdiye mekteplerinde okutulan dersler ve içerikleri tabloda görüldüğü gibidir (BOA, Y.MTV., 51/86):

Tablo 1. 1891 Tarihli Osmanlı Arşiv Belgesine Göre Askeri Rüşdiyelerde Bir Yıl İçerisinde Okutulan Dersler

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
Kavaid-i Diniyye	Kavaid-i Diniyye	Akâid-i Medeniyye	Kavaid-i Diniyye
Kıraat-i Türkiye	Kıraat-i Türkiye	Arapça	Tatbikât-ı Arabiye
Türkçe İmla	Arapça	Genel Coğrafya	Hesap ve Usül
Hesap	Farsça	Kavâid-i Osmâniyye	Osmanlı Coğrafyası
Coğrafya	Hesap	Türkçe İmla	Osmanlı Tarihi
Arapça	Genel Coğrafya	Tarih-i İslâm	Fransızca
Fransızca	Türkçe İmla	Fransızca	Kitabet
Hüsn-i Hatt-ı Türkî	Fransızca	Farsça	Tarih-i Tabi
Hüsn- i Hatt-ı Fransevî	Hüsnühat	Hüsn-i Hat	Muhtasar Hendese
Resim	Resim	Hüsn- i Hatt-ı Fransevî	Resim
		Resim	

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere askeri rüşdiye mektepleri müfredatında askeriyeye dair derslerden ziyade akli ilimler ve pozitif bilimler yer almaktadır. Yabancı dil olarak da Fransızcanın okutulduğu görülmektedir. Sivil rüşdiyelerden farklı olarak askeri rüşdiyelerin ders programında yabancı dil ilk sınıftan başlamaktadır. Ayrıca ilerleyen yıllarda beden eğitimi, eskrim dersleri de müfredata eklenmiştir (İgüs, 2008: 119). Mülkiye rüşdiyeleri ile askeri mektepler ders cetveli birleştirildikten sonra askeri rüşdiye ve idadilerinde birinci sene Fransızca alfabesi, ikinci sene gramer dersleri konulmuştur (BOA, MF.MKT, 85/109). Akaid derslerine ise ayrıca önem verilmiştir (BOA, Y.PRK.MŞ., 6/88). Dersleri başarıyla geçtikten sonra öğrenci idadi okuluna devam etmek isterse Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i Celile'sine bu isteğini bildirmesi gerekirdi (BOA, DH.MKT, 1944/54). II. Abdülhamid devrinin eğitimde yaptığı en köklü gelişme eğitimin Dersaadet dışında teşkilatlanmasıdır. Her vilayet merkezinde maarif meclisleri açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Rumeli ve Arap vilayetlerinde askeri okullar yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Bu dönemde İstanbul'da toplamda 7 adet askeri rüşdiye vardı. Taşrada ise 20 adetti. Askeri mektepler Anadolu vilayetlerinde Edirne, Erzurum, Bitlis, Erzincan, Diyarbakır, Bursa, Sivas, Trabzon, Elâzığ, Kastamonu ve Van'da teşkilatlandırılmıştır. Rumeli vilayetlerinde Üsküp, Selanik, Manastır, İşkodra'da; Arap vilayetlerinde ise Şam, Musul, Bağdat, Halep, Beyrut'ta tesis edilmiştir (Ünal, 2015: 92). Ancak 1893 yılında Süleymaniye (Musul), 1895 yılına gelindiğinde Bitlis ve Taiz, 1896 yılına gelindiğinde ise Abha Rüşdiyeleri kapatılmıştır (Yarar, 2000: 16). Dersaadet'te mevcut olan askeri rüşdiyeler ise Gülhane Askeri Rüşdiyesi, Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi, Kocamustafapaşa Askeri Rüşdiyesi, Fatih Askeri Rüşdiyesi, Eyüp Askeri Rüşdiyesi, Üsküdar Toptaşı Askeri Rüşdiyesi, Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'dir (Ünal, 2015: 91).

Gülhane Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında Asakir-i Hassa-yı Şahane zabitanı için hastane olarak kurulmuş olan binada tesis edilmiştir. Dâhiliye zabitliği görevini mülazım-ı evvel rütbesindeki subaylar yapmıştır. Fransızca, Osmanlıca, İmla, Hüsn-ü Hat, Resim dersleri okutulmuştur (Salname-i Askeriye, 1888: 105). Öğrencisi 312 ila 475 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). 1894 yılında Bitlis'te bir askeri rüşdiye mektebi açılmasına karar verildiğinde Gülhane Askeri Rüştiyesinin kadrosunun Bitlis Askeri Rüşdiyesine nakledilmesi düşünüldüyse de okul 1896-1897 eğitim yılına kadar eğitime devam etmiş, 1896–1897 eğitim yılından sonra binası Tıbbiye'ye nakledilerek kapanmıştır (Salnâme-

i Askerîye, 1892: 110). Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Mektep aynı zamanda Posta ve Telgraf Nezaretini içerisinde barındırmaktadır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 5 ila 10 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 153 ila 646 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). Fransızca, Hüsn-i Hat Coğrafya, Arapça, Farsça, Osmanlıca, İmla, Riyaziye ve Jimnastik dersleri okutulmaktadır (Salname-i Askeri, 1888:106). Rüşdiye'de Kolağası, Yüzbaşı ve Mülazım-ı Evvel görev yapmaktadır (Salname-i Askeri, 1892, s.110). Fatih Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 5 ila 10 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 309 ila 580 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). Fransızca, Riyaziye, Farsça, Arapça, Resim, Hüsn-ü Hat, Coğrafya ve Jimnastik dersleri okutulmaktadır. Dâhiliye Zabiti Kemal Efendi ve Tayyar Efendi süvari birliklerinde görev yapmaktadır. Fransızca Hocası Süleyman Efendi de tahsilini Paris'te yapmıştır (Salname-i Askeri, 1888: 107). Kocamustafa Paşa Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 5 ila 11 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 160 ila 547 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). Resim, Riyaziye, Lisan, Arapça, Farsça İmla, Osmanlıca, Coğrafya dersleri okutulmaktadır. Rüşdiye'de Kolağası, Yüzbaşı, Yüzbaşı vekili ve Mülazım-ı Evvel rütbelerinde subaylar eğitim vermiştir (Salname-i Askeri, 1892: 111). Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 5 ila 11 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 112 ila 483 adet olarak değişmektedir. En fazla 1890 yılında öğrencisi bulunmaktadır (Salname-i Askeri, 1888-1892). Lisan, Resim, Coğrafya, Riyaziye, İmla, Hüsn-ü Hat, Arapça, Farsça, Jimnastik dersleri okutulmaktadır. Rüşdiye'de Mülazım-ı Evvel ve Mülazım-ı Sani rütbelerinde subaylar eğitim vermiştir (Salname-i Askeri,1892: 113). Üsküdar Toptaşı Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 4 ila 9 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 91 ila 416 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). Riyaziye, İmla, Fransızca, Resim, Geometri, Arapça, Farsça ve Hüsn-ü Hat, Osmanlıca ve Coğrafya dersleri okutulmaktadır (Salname-i Askeri,1888: 110). Eyüp Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında Hasköy Askeri Rüşdiyesi ismiyle açılmıştır. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 3 ila 11 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 55 ila 351 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892). Riyaziye, Resim, Lisan, Arapça, Farsça, Hüsn-ü Hat ve İmla dersleri okutulmaktadır (Salname-i Askeri, 1888: 109). Dersaadet'te bir de Bahriye Rüşdiyesi bulunmaktadır. Kasımpaşa Bahriye Rüşdiyesi olarak geçen mektep 1875 yılında açılmıştır. Rüşdiye'de dört yıl teorik iki yıl uygulamalı olarak altı yıl eğitim verilmektedir. Okulun öğretmen sayısı açıldıktan kapatılmasına kadar 5 ila 12 adet olarak değişmektedir. Öğrencisi ise 177 ila 218 adet olarak değişmektedir (Salname-i Askeri, 1888-1892).

Vilayet merkezlerinde açılan askeri rüşdiyelerden Rumeli askeri rüşdiyelerine baktığımızda İşkodra'da 1903 yılında bir askeri rüşdiye açılmıştır. Ortalama 137 öğrencisi bulunmaktaydı. 17 tane de hocası vardı (Ünal, 2015: 104). Selanik askeri rüştiyesi 1882 yılında tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). Ortalama 259 öğrencisi bulunmaktadır. 15- 16 adet de öğretmen bulunmaktadır (Ünal, 2015: 147). Selanik Askeri Rüşdiyesi müdürlüğünü Mehmed Tevfik Efendi yürütmüştür. Mehmet Tevfik Efendi'den sonra İbrahim Edhem Efendi okulun müdürlüğünü yapmıştır. 1898- 1901 yılları arasında okulun 260 öğrencisi mevcuttur. 1903 yılında bu sayı 257'ye düşmüştür. 2 adet de müstahdem (hademe) bulunmaktadır (Parmaksız, 2008: 231). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de 1895 yılında Selanik Askeri Rüşdiyesini dördüncülükle bitirmiştir. Manastır Askeri Rüştiyesi 1882 yılında açılmıştır. Manastır Askeri Rüştiyesinde ortalama 557 öğrenci bulunmaktadır. Hoca sayısı 9'dur (Ünal, 2015: 175-178). Döneminin en kalabalık askeri rüştiyelerinden biridir. Üsküb Askeri Rüşdiyesi 1892'de tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). Rüşdiye binasının inşasının gecikmesi ve eğitimin aksaması nedeniyle hem Paşakapısı Askeri

Rüşdiyesinin hem de Üsküp Askeri Rüşdiyesinin öğretmen ve öğrencileri 1893 yılında Toptaşı Askeri Rüştiyesine nakledilmiştir. Mektepte 1889-1894 yıllarında 34 öğretmen ve 17 dahiliye zabiti çalışmıştır (Yarar, 2000: 45-49). Edirne Askeri Rüşdiyesi 1881'de tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). Mektebin müdürlüğüne Mehmed Emin Efendi atanmıştır. 1899 yılında münhal olan müdürlük kadrosuna 1900 yılında Mustafa Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 185). Edirne Askeri Rüşdiyesinde 1889- 1894 yıllarında 20 hoca ve 16 dahiliye subayı görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 79-81). Ortalama 309 öğrencisi bulunmaktadır (Ünal, 2015: 97).

Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap vilayetleri askeri rüşdiyelerine baktığımızda Şam Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. 1898 yılında münhal olarak görünen müdürlük kadrosuna. 1899 yılında Nazmi Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 227). Mektepte 1889-1894 yıllarında 20 öğretmen ve 10 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 23). Haleb Askeri Rüşdiyesinde ortalama 338 öğrenci öğrenim görmektedir. 1898 yılında münhal olarak görülen müdürlük kadrosuna 1899 yılında Kazım Efendi, 1903 yılında Abdi Efendi atanmıştır. 1889-1894 yıllarında mektepte 27 öğretmen ve 14 dahiliye zabiti görev yapmıştır. Haleb Askeri Rüşdiyesinin binası geçici olduğu için 1901 yılında bir askeri mektep inşasına başlanmıştır (BOA, DH.MKT., 2529/6). Beyrut Askeri Rüşdiyesi Sultani Mektebi'nin askeri rüştiyeye dönüştürülmesiyle 8 Ekim 1877 yılında açılmıştır (Yarar, 2000: 23). Sultani Mektebi'nin askeri rüştiyeye dönüştürülmesi konusunda basında çıkan haberler dolayısıyla Beyrut'ta görev yapan Maarif Müdürü Mahmut Celaleddin Efendi ile Maarif Nezareti arasında gerginlik yaşanmıştır. Yapılan müzakereler sonucunda sultani mektebi askeri rüştiyeye çevrilmiştir (BOA, MF.MKT., 117/9). Ancak Beyrut Askeri Rüşdiyesinde görev yapan personelin maaşlarının belediye tarafından karşılanması bırakılmıştır (BOA, İ.DH., 822/66272). Mektebin ortalama 140 öğrencisi, 15 öğretmeni bulunmaktadır (Ünal, 2015: 127). Bağdat Askeri Rüşdiyesi 1875 yılında açılmıştır. Rüşdiyesinin 1898'de münhal olarak görünen müdürlük kadrosuna 1899 yılında Ali Saib Efendi, 1903 yılında Hamali Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 212). Rüşdiye'de ortalama 623 öğrenci öğrenim görmektedir (Ünal, 2015: 124). 27 öğretmen, 14 dâhiliye zabiti görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 67-75). 1892 yılında, Bağdat'ta Şii Mezhebine tabi öğrencilerin mevcudiyetinin giderek artmasından dolayı halkının büyük bölümü sünni olan Süleymaniye'de askeri rüştiye açılmasına karar verilmiştir (Yarar, 2000: 141). 1889-1894 yıllarında 20 öğretmen, 7 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 143-145). Ortalama 115 öğrencisi öğrenim görmüştür (Ünal, 2015: 181). Trablusgarp'taki askeri okul leyli olarak İptidai ve Rüştiye şeklinde 1886'da tesis edilmiştir. Mektebe Bingazi'de yaşayan çocuklar da kabul edilmiştir (BOA, DH.MKT., 1427/11). 1889-1894 yıllarında 26 öğretmen 10 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 131-133). Yemen'e bağlı Taiz, San'a, Abha bölgelerinde askeri rüştiye tesis edilmiştir. San'a Askeri Rüştiye Mektebi yatılı olarak eğitim vermiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 70/34). 1889-1894 yıllarında 23 öğretmen ve 10 dahiliye zabiti görev yapmıştır. San'a'daki mektebe genelde Yezidi mezhebine mensup öğrenciler gittiği için, Taiz ve Abha'da masraflarını 7. Ordu'nun karşıladığı askeri rüşdiye tesis edilmiştir. Taiz askeri rüştiye mektebinde 1889-1894 yıllarında 16 öğretmen, 9 dahiliye zabiti bulunmaktadır. Abha'da ise, 15 öğretmen, 4 dahiliye subayı vardır (Yarar, 2000: 149- 161).

Anadolu vilayetleri askeri rüştiyelerinden Erzurum Askeri Rüşdiyesi askeri kışla içerisinde 1882'de tesis edilmiştir. 1898'de münhal olarak görünen müdürlük kadrosuna. 1899 yılında Abdülnafi Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 189). Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nin yıllık ortalama 270 adet öğrencisi bulunmaktadır (Ünal, 2015: 101). 1889-1894 yıllarında 21 öğretmen ve 14 dahiliye zabiti görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 103-105). 1887 yılında Erzurum sivil ve askeri rüşdiyelerinin ders programları birleştirilmiştir (BOA, MF.MKT., 92/122). Erzincan Askeri Rüşdiyesi, 1882 yılında tesis edilmiştir (Yarar, 2000:

23). Mektebin müdürlüğüne 1901 yılında Said Efendi atanmıştır. (Parmaksız, 2008: 172). Yıllık ortalama 215 öğrencisi bulunmaktadır (Ünal, 2015: 102). 1889-1894 yıllarında 19 öğretmen, 17 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 99-101). Bursa Askeri Rüşdiyesi 1882 yılında kurulmuştur (Yarar, 2000: 23). 1898'de mektebin müdürlüğüne Rıza Efendi, 1903'te Ali Tevfik Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 193). Mektepte 1889-1894 yıllarında 21 öğretmen, 12 dahiliye zabiti görev yapmıştır. Yatılı kısmında 24 öğretmen, 10 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 87-93). Ortalama 367 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünal, 2015: 140). Mektep büyük bir onarım geçirmiştir (BOA, DH.MKT., 252/14; BOA, BEO, 432/32366). Sivas Askeri Rüşdiyesi 1882 yılında kurulmuştur (Yarar, 2000: 23). 1897 yılında okulun müdürlüğüne Kolağası İzzet Efendi, 1898'de Kasım Efendi, 1900 'de Nakşî Efendi atanmıştır (BOA, İ.AS., 20/19). 1889-1894 yıllarında 24 öğretmen, 13 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 115-117). 1894 yılında, mektep depremden zarar gördüğü için onarımdan geçirilmiştir (BOA, BEO, 520/38969). Trabzon Askeri Rüşdiyesi 1882 yılında kurulmuştur (Yarar, 2000: 23). Mektebin müdürlüğüne 1898'de Tevfik Efendi, 1903'te Hasan Fehmi Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 207). 1889-1894 yıllarında 19 öğretmen, 11 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 97-99). Ortalama 287 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünal, 2015: 157). Mektebin zamanla artan öğrenci mevcudiyeti dolayısıyla dar gelmesi sonucu İdadi Mektebi'ne taşınsa da çok geçmeden İdadi Müdürü Naili Efendi tarafından askeri rüşdiye öğrencileri tahliye edilmiştir (BOA, MF.MKT., 101/119). Kastamonu Askeri Rüşdiyesi 1882'de açılmıştır (Yarar, 2000: 23). 1898'de mektebin müdürlüğüne Ahmet Şükrü Bey, 1903'te Ömer Lütfü Efendi atanmıştır (BOA, Y.MTV., 193/50; İ.AS., 30/35). 1904'te Dahiliye Yüzbaşılığı'na Osman Efendi atanmıştır (BOA, MF.MKT., 790/20; MF.MKT., 796/54). 1889-1894 yıllarında 21 öğretmen, 11 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 119-121). Ortalama 223 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünal, 2015: 162). Elazığ Askeri Rüşdiyesi 1882 yılında tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). Mektebin müdürlüğüne 1898'de Mustafa Şerafeddin Efendi, 1899'da Hakkı Efendi ve 1900'de, Mustafa Vasfi Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 210). 1889-1894 yıllarında 23 öğretmen ve 11 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 83- 85). Ortalama 142 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünal, 2015, s. 174). Van Askeri Rüşdiyesi 1882'de tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). 1899'da mektebin müdürlüğüne İsmail Bey atanmıştır. 1898'de Van Askeri Rüşdiyesi'nde leyli (yatılı) 165, nehari (gündüzlü) 400 adet olarak toplam 565 öğrenci öğrenim görmüştür (Parmaksız, 2008: 197). 1889'da mektepte 21 öğretmen, 14 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 135-137). 1903 yılında mektebin Kolağası Hacı İsmail Hakkı Beye dördüncü Osmani Nişanı takdim edilmiştir (BOA, İ.TAL., 313/6). Bitlis Askeri Rüşdiyesi, Kürt ve Arap aşiretlerinden oluşan süvari alaylarına zabitan yetiştirmek için Gülhane rüştiyesinin 1894'te lağvedilerek Bitlis vilayet merkezine taşınmasıyla tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 27). Açılacak olan kışla ve askeri mektebin masrafları bütçeye eklenmiştir (BOA, DH.MKT., 2679/6). 1899 yılında mektebin müdürlüğüne Mustafa Şerafeddin Efendi atanmıştır (Parmaksız, 2008: 200). Mektebin 1889-1894 yıllarında 27 öğretmeni, 16 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 25-26). Dahiliye Yüzbaşısı Mehmet Tevfik, Mülazım-ı Evvel İbrahim, Mülazım-ı Sani Mehmed, Resim muallimi Mülazım-ı Evvel Mehmed Rüşdü Efendilere beşinci rütbeden Mecidi Nişanı takdim edilmiştir (BOA, İ.TAL., 178/19). Ortalama 108 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünal, 2008: 120). Diyarbakır Askeri Rüşdiyesi 1882 yılında tesis edilmiştir (Yarar, 2000: 23). Mektebin kurucu müdürü Kolağası İsmail Hakkı Bey olmuştur. Mektepte Gayrimüslim öğrenciler de öğrenim görmüştür. Hem Müslüman hem Gayrimüslim halktan yoğun ilgi görmüştür. Bunun sonucunda Diyarbakır Sivil Rüşdiyesi'nde okuyan öğrenci mevcudu yarı yarıya düşmüştür (Parmaksız, 2008: 175- 176; Şimşek, 2006: 60-61). Diyarbakır Askeri Rüşdiyesi'nde yıllık ortalama 208 öğrenci bulunmaktadır (Ünal, 2008: 143). Mektepte 1889 yılında 22 öğretmen, 15 dahiliye zabiti görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 107-109).

Çıkarılan nizamnameler ile ders programları, okulların takip edeceği usuller belirli kurallar içerisinde oluşturulmuştur. Her rüşdiye mektebinin kolağası, dahiliye nazırı, asker ve sivillerden oluşan hocaları mevcuttur. Askerlik mesleği Türk kültüründe önemli bir yere sahip olduğu için bu okullara rağbetin de fazla olduğu görülmektedir. Osmanlı askeri rüşdiyeleri görüldüğü üzere imparatorluğun her yerinde teşkilatlandırılmaya çalışılmıştır. Buradaki önemli bir husus II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti taşrasında askeri rüşdiyeleri bu denli fazlalaştırmasındaki etkendir. Burada II. Abdülhamid'in amacının devletin genelinde sünni İslam'ı yaygınlaştırmak istemesi yorumu yapılabilir (Deringil, 2014: 96; Kanal, 2016: 158). Ayrıca kendisinden önceki Tanzimat Devri eğitim kurumlarındaki din dersleri saati oldukça azdır ancak bu dönemde din dersi saatlerinin fazlalaştığı görülmüştür. Burada özellikle din ve tarih derslerinin sivil mekteplere göre daha yoğun olması II. Abdülhamid'in sünni İslam'ın pekişmesinin yanında kendi otoritesini de sağlamlaştırmak istemi gayesi taşıdığı düşünülebilir (Alkan 2008: 43). Anadolu'nun doğu bölgeleri ile Arap ve Rumeli vilayetlerinde yer alan bölgelerde askeri rüşdiye açılması ise ayrıca önem taşımaktadır. Burada yaşayan farklı kökenlerdeki unsurların devlete bağlığının arttırılmak istenmesi de bu bölgelerde askeri rüşdiyelerin açılmasındaki diğer bir sebep olmuştur. Askeri rüşdiyelerin yaygınlaştırılması tüm bu ideolojik sebeplerin yanında eğitim adına atılan önemli bir adımdır. Yüksek öğrenim düzeyinde eğitim veren Harbiye-i Şahane gibi imparatorluk askeri okullarına alt kademelerden yetişmiş öğrencilerin gelmesi buralardaki eğitim kalitesini de olumlu yönde etkilemiştir.

3. ASKERİ İDADİLER

Askeri rüşdiye mektebini başarıyla bitirerek diplomasını alan öğrenciler askerlik mesleğine devam etmek istiyorlarsa lise düzeyinde eğitim veren askeri idadilere girmek için başvurularını yapmaları gerekiyordu. 1844 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde askeri idadiler henüz tesis edilmemişti. Harbiye-i Şahane, Bahriye-i Şahane ve Tıbbiye-i Şahane mekteplerine öğrenci hazırlamak için askeri idadilerin kurulmasına karar verildi. Bu yüzden Dersaadet'te Kuleli Askeri İdadisi, Heybeliada Bahriye İdadisi ve Mekteb-i Tıbbiye İdadisi olmak üzere üç adet idadi teşkilatlandırıldı. Bu idadiler kendi yüksek okullarının bünyelerinde açıldılar (Öztürk, 2000: 464;Şanal ve Demir, 2012: 173). II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar askeri idadilerin teşkilatlanması büyük ölçüde tamamlanmıştı ancak II. Abdülhamid askeri eğitim reformlarında askeri idadilere ayrıca önem verdi ve buralarda çeşitli reformlar yaptı. II. Abdülhamid'in idadiler üzerinde yaptığı modernleşme çalışmalarından dolayı bu dönem idadiler dönemi olarak adlandırılmaktadır (Alkan, 2008: 14). Bu yüzden bu dönemde yapılan askeri idadi reformları eğitim tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

İlk olarak Kuleli Dersaadet Askeri İdadisi'ne baktığımızda bu okulun 1847 yılında açıldığı görülmektedir. Ancak Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) müttefik askerlerince kullanılmış savaş bitiminde de bina yakılmıştır. Bu yüzden idadi 1866'da hizmet vermeye başlamıştır (Ergin, 1977: 888). Eğitim-öğretim Maçka Kışlası'nda yapılmıştır. Kuleli Kışlası, Dersaadet Askerî İdadîsi'nin 1872 yılında taşınmasından sonra bir eğitim kurumuna dönüşmüştür. Kuleli Askeri İdadisi'nin ilk komutanları Emin Paşa, Mirliva İbrahim Paşa ve Miralay Kara Ali Bey'dir (Türkmen, 2020: 243). Bu okula rüşdiye mezunu olan ve 12-17 yaş aralığındaki öğrenciler başvurabilmiştir. Mektebin kuruluş döneminde birinci sınıfta 29, ikinci sınıfta 49, üçüncü sınıfta 33 ve dördüncü sınıfta; 115 öğrenci öğrenim görmekteydi (Erler, 2017: 80). II. Abdülhamid Dönemi'nde Kuleli Askeri İdadisi'nin durumuna baktığımızda 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Kuleli Askeri İdadisi'nin hastaneye çevrildiği görülür. Bu yüzden Kuleli İdadisi geçici olarak Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiye'ye taşınmıştır. 1879 yılında ise tekrar Kuleli'ye dönmüştür (Türkmen, 2015: 249).

II. Abdülhamid Dönemi'nde Kuleli Askeri İdadisi'nde iki adet yazılı, bir adet sözlü sınav yapılmıştır. Ara sınıflarda üst sınıfa yükselebilmek için yapılan yazılı ve sözlü sınavlarının ortalamalarının geçer not olması gerekiyordu. Öğrenci son sınıfa geldiğinde yıl içinde aldığı notların ortalamaları ile birlikte sözlü mezuniyet sınav sonucunun ortalaması hesaplanıyordu. Geçer nota sahip olan öğrenciler diplomalarını alarak mezun oluyorlardı (Parmaksız, 2008: 68). 1898'de Askeri İdadisinde Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Osmanlıca Yazı, Resim, Fransızca, Matematik, Hendese, Hesap, Jimnastik, Coğrafya, Makine ve Müsellesat (Trigonometri) dersleri okutuluyordu (Öztürk, 2000, s. 465). Bu dönemde burada okutulan derslerin askerlik mesleğine dair pratik uygulamalardan ziyade mühendislik konularını içeren teorik derslerin okutulduğu görülmektedir. Kuleli İdadisi'nde zabitan veya devlet adamlarının çocuklarının bulunduğu Zadegân yani sınıf-ı mahsus sınıfları bulunmaktadır (BOA, Y. PRK.AZJ. 45/118). Zadegân (sınıf-ı mahsus) sınıflarında ise, Dinin Kaideleri, Matematik, Geometri, Coğrafya, Osmanlıca Yazı, Resim, Fransızca, Jimnastik, Genel Tarih, Müsellesat, Tarama, Makine, Kozmografya, Osmanlı Tarihi, Mantık dersleri veriliyordu (Çam, 1991: 105-108). Zadegan sınıfları II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan orduda görev yapan subay veya yüksek kademeli memurların çocuklarının eğitim gördüğü sınıflardır. Bu yüzden bu dönemde zadegan sınıfları ile diğer sınıflarda öğrenim gören öğrenciler arasında bu durum elit kesim- halk içinden gelen kesim olmak üzere bir çekişmeye sebep olmaktaydı (Kara, 2016: 560). II. Abdülhamid Dönemi'nin Kuleli Askeri İdadisi'nde yapıtığı dikkat çeken değişimlerden biri de mektep idaresinin bir telgrafla askeri birimlere bağlanmasıdır. Bu bağlantı sayesinde merkezi emirlerin kısa sürede mektebe ulaşması hedeflenmiştir (Erler, 2017: 82).

Diğer bir askeri idadi olan Mekteb-i Bahriye İdadisi'ne bakacak olursak, 1848 yılında Tersane-i Amire'de olan Mekteb-i Bahriye'nin hastaneye tebdili ile hastane mahalline mekteb-i idadi yapılmasına bir nizamname çıkartılarak karar verilmiştir (BOA, İ. DH, 181/ 9985). 1853 yılında bu nizamname doğrultusunda Mekteb-i Bahriye-i Şahane bünyesinde lise düzeyinde eğitim veren bir bahriye idadisi açılmıştır (Yakıtal, 1991: 510). II. Abdülhamid Dönemi'ne bakıldığında bu dönemde Bahriye İdadisi'nde yapılan en önemli reform İngiliz etkinliğinin yanında Alman varlığıdır. Başlarda Fransız modeline göre açılan mektepte, Tanzimat Dönemi'nde İngiliz modeli esas alınarak eğitime devam etmiştir ancak II. Abdülhamid Döenmi'nde İngiliz subaylarının yanında Alman subayları da yer almaktadır. Mektepte Dini Kaideler, Fizik, Hendese, Mühendislik Dersleri, Genel Tarih, Osmanlı Tarihi, Fransızca, Almanca, Coğrafya, Denizcilik, Jimnastik dersleri okutulmuştur (Şeyhoğlu, 2021: 78; Sayım, 2019: 222; Bahriye Salnamesi,1901). Osmanlı bahriyesideki İngiliz etkisiyle mektebin müfredatına İngilizce dersleri eklenmiştir (Mızrakçı, 2017: 67). Ayrıca II. Abdülhamid Dönemi'nde bahriye mektebi idadisine Peygamber Menkıbeleri dersi eklenmiştir. Bu durum II. Abdülhamid'din devlet siyasetinde izlediği İslam birliği politikasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Şanal ve Demir, 2012: 184).

Yüksek okullara öğrenci yetiştiren idadilerden bir diğeri ise Mekteb-i Tıbbiye İdadisi'dir. II. Mahmud Dönemi'nde kurulan ve yüksek okul düzeyinde eğitim veren Askeri Tıbbiye Mektebi'ne 1842-1843 yıllarında orta öğretim düzeyinde üç yıllık bir eğitim veren İdadi kısmı açılmıştır. Ancak Mekteb-i Tıbbiye'nin idadi kısmı Kuleli Kışlası'nda eğitim vermiştir (BOA, İ. DH, 776/63177) Askeri Tıbbiye İdadisi II. Abdülhamid Dönemi'nde bir reform süreci geçirmiştir. Bu reform daha çok ders programı üzerinde olmuştur. 1898 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdadisi Ders Nazırı Erkân-ı Harbiye binbaşılarından Kadri Bey tarafından mektebin ders programı oluşturulmuştur. Buna göre mektepte şu dersler okutulmuştur: Ulûm-ı Diniye, Fransızca, Hendese, Kitabet-i Türkiye, İlm-i Cebir, Tabîî Resim, Müsellesât, Genel Tarih, Mantık, Makine, Kozmografya, Sulu boya resim (BOA, YPRK.ASK., 142/45). Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri İdadisi'nin ders programı yapıldıktan sonra

Almanya'daki Askeri Tıbbiye Mektebi'nin idadi ders programıyla bir kıyaslama yapılmış ve ders programına Ulûm-ı Tabiiye dersinin alınması gerektiğine karar verilmiştir. Ayrıca mektep üç yıldan beş yıla çıkarılmıştır. Ulum-ı Tabiiye ile Almanca dersleri eklenerek tekrar ders programı oluşturulmuştur (BOA, A.}MKT.NZD, 271/51).

Osmanlı imparatorluğunda askeri idadiler sadece ordu merkezlerinde açılmıştır. Ordu merkezleri İstanbul (1. Ordu), Edirne (2. Ordu), Manastır (3. Ordu), Erzincan (4. Ordu), Şam (5. Ordu), Bağdat (6. Ordu) olarak belirlenmiştir (Moreau, 2010: 64). Ordu merkezlerinde bulunan askeri idadilere baktığımızda, Manastır Askeri İdadisi 1847 yılında açılmıştır. İdadide 40 adet hoca, 26 adet dahiliye subayı görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 207-211). 1893'te Manastır Askeri İdadisi Müdürlüğüne Kolağası Ahmet Subhi Efendinin ataması yapılmıştır. Mustafa Kemal 1899 yılında 54 sınıf mevcutlu Manasır Askeri İdadisi'nden üçüncü sınıfta toplam 420 tam not alarak kendisi ile aynı puana sahip olan Ahmet Tevfik ile birlikte ikincilikle mezun olmuştur (Güler, 2000: 18-19). Edirne Askeri İdadisi 1847 yılında açılmıştır. 1898-1904 yıllarında 39 öğretmen, 28 dahiliye zabiti görev yapmıştır (Yarar, 2000: 201-205). Diğer bir ordu merkezi olan Şam'da da askeri idadi mevcuttur. Ancak bu askeri idadide binanın fiziki durumu çok kötü olduğu için ders verilmediği bilinmektedir. Buradaki askeri idadi Suriye ve Beyrut vilayetlerinde batılılarca açılan mekteplere karşı açılmıştır (BOA, Y.MTV., 73/80). Mektebe müstahdem ataması yapılmıştır (BOA, İ.DH., 916/72699). Bağdat'ta da bir Askeri İdadi tesis edilmiştir. Mektebin 1898-1904 yıllarında 24 öğretmen, 12 dâhiliye zabiti görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 213-215). Erzincan Askeri İdadisi'nde 1898-1894 yıllarına 20 öğretmen, 9 dahiliye subayı görev yapmaktadır (Yarar, 2000: 229-231).

Askeri idadiler kuruluşundan kapatılmalarına kadar bina, araç gereç ve öğretmen sıkıntısı çekmemişlerdir. 1891 yılından itibaren üç yıllık süreyle eğitim vermişlerdir. Yalnız Zadegan sınıfı öğrencileri dört yıllık eğitimden geçmişlerdir. 1897 yılından itibaren ise tüm askeri idadiler dört yıllık eğitim geçmiştir İdadilerin büyük çoğunluğu leyli olarak hizmet vermiştir (Yarar, 2000: 173; Çam, 1991: 90). Ayrıca birçok Osmanlı eğitim kurumuna göre eğitim kalitesinin yüksek olduğu mektepler olmuşlardır. Çünkü hem eğitim ve kültür faaliyetlerinin canlı olduğu yerlerde kurulmuşlardır hem de rüştiye mezunu ve ideali askerlik olan öğrencileri yetiştirmişlerdir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde askeri idadilerin önemi kendisinden önceki dönemlere göre daha fazla artmıştır. Askeri idadilere gelen öğrenciler ileride gerçekten subay olmak isteyen öğrencilerden oluştuğu için burada ideolojilerin öğrenciler üzerine nüfuz etmesi ve Osmanlı ordusunda görev yapacak öğrencilerin bu ideolojiyle yetişmesi daha kolay olacaktır. Askeri idadilerin programlarına koyulan ve sayıları artırılan din dersleri ile askeri idadilerin Türk-İslam mimari özelliklerinden izler taşıması II. Abdülhamid'in bu okullarda teokratik bir modernleşmeye gittiğini, bu sayede de kendi otoritesini güçlendirdiğini göstermektedir (Fortna, 2005: 182).

4. ASKERİ YÜKSEKOKULLAR

Osmanlı Devleti'nin modern eğitim sisteminin en önemli kurumları yüksek öğrenim düzeyinde eğitim veren okullarıdır. Bu kurumlar içerisinde askeri yüksek öğrenim kurumları Osmanlı ordusunda görev yapacak subayları yetiştirdiği için ayrıca büyük öneme sahiptir. Bu okullar kara ordusu, donanma ve askeri hastanelerde görev yapacak olan subay rezervlerini oluşturduğu için bu okullardan kaliteli zabitanların yetişmesine gayret gösterilmiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nde yüksek askeri eğitim kurumlarının ıslahı için Avrupa'dan uzman subaylar getirilerek, ders programları yeniden düzenlendi. Ders içerikleri dönemin siyasi ve sosyal iş birliğinin fazla olduğu Prusya örnek alınarak programlandırıldı. Teorik derslerde okutulan ders kitaplarının birçoğu Avrupa askeri okullarında kullanılan ders kitapları olup bunlar titizlikle Türkçe 'ye çevrildi. Uygulamalı derslerde kullanacakları silah ve teçhizatlar

da eksiksiz bir şekilde temin edilmeye çalışıldı. Özellikle 1880'li yıllarda Goltz Paşanın tesiriyle teçhizatların temini büyük ölçüde Alman firmalarından sağlandı. II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar Harbiye-i Şahane, Bahriye-i Şahane ve Tıbbiye-i Şahane olmak üzere teşkilatlandırılmış askeri yüksek okullar mevcuttu. II. Abdülhamid Dönemi'nde bu okular dönemin koşullarına göre bir dönüşüm geçirerek ordu merkezlerinde Harbiye Mektepleri ile Gülhane Askeri Tıbbiyesi gibi yeni askeri yüksek okullar tesis edildi.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en önemli askeri yüksek okullarından biri Harbiye Mekteb-i Şahanesi'dir. Okul, 1826 yılında yeniçerilerin kaldırılıp modern tarzda teşkilatlandırılan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'na subay yetiştirmek için açılmıştır. Okul, Fransa'daki Ecole Royal Militaire örnek alınarak 1834'te Selimiye'deki Hassa ordusu dördüncü alayının ikinci taburu arasından bazı erlerin seçilmesiyle tesis edilmiştir. Yeni ordu için yapılan Maçka Kışlası mektep haline getirilmiştir. II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar kademeli olarak ıslah edilen okul bu dönemde büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişimlerin en önemlilerinden biri okulun kurumsallaşması olmuştur. Mektep içerisinde evrak, yazı işleri ve maliye işleri ile daha düzenli bir şekilde ilgilenen yeni kalemler oluşturuldu. Eğitim kadrosu da güçlendirildi (Ünal, 2019: 583).

II. Abdülhamid Dönemi'nin askeri eğitim reformlarında attığı bir diğer önemli adım Prusya askeri iş birliğidir. Harbiye Mektebi'nde bu dönemde Prusya etkisi bir hayli fazladır. II. Abdülhamid 1880 yılında askeri reformlar için Prusya'dan askeri heyet gönderilmesini istedi ve Bismarck bu çağrıya yanıt verdi. Bunun üzerine1882 yılında Kaehler heyeti Osmanlı Devleti'ne geldi (BOA, Y.A.RES, 20/30). 1883 yılında da Goltz Paşa Harbiye Mektebi'nde görevlendirildi. Goltz Paşa mektepte yaptığı gözlemler sonucunda mektebin iyileştirilmesi için bir layiha hazırladı. Bu layihada genel olarak Mekteb-i Harbiye'de askerliğe yönelik derslerin diğer derslere göre daha az olduğu, kahvaltıdan sonra sabah vakitlerini değerlendirerek talim derslerinin yapılması gerektiği gibi konular yer aldı. Ayrıca Erkân-ı Harbiye sınıfında askerliğe dair ders sayı ve saatlerin de artırılması ve zor derslerin sabahın erken saatlerine koyulmasının öneminden de bahsedildi (BOA, Y.PRK.KOM., 4/13). Goltz Paşa layihasında uygulamalı olarak arazi tatbikatlarının da sık sık yapılmasını ve Osmanlı askeri eğitiminde yer alan fiziksel cezaların kaldırılmasını istedi (Turan, 2000: 153). Layihadan sonra Harbiye Mektebinin ve Erkan-ı Harbiye'nin müfredatlarında değişikliğe gitmek istendi ve 1889'da Harbiye Mektebi'nin ders nazırlığına Mehmet Esat getirildi. Eğitim üç yıl olarak planlandı ancak Harbiye Mektebi'nde derslerin üç yıllık eğitime göre ağır olduğu için müfredatın tekrar düzenlenmesine karar verildi (BOA, Y.MTV, 82/ 79). Askerlikle ilgili olmayan pek çok ders programdan çıkarılıp, kurmay görevleri, silah bilgisi, harp sanat tarihi, harp tarihi, kale muharebeleri, edebiyat ve tarihi, Osmanlı ordusu tarihi, stratejik coğrafya, ordu organizasyonu, ve istatistik, sahrada taktik gibi derslerle birlikte Almanca, yabancı dil olarak müfredata eklendi (Akcan, 2015: 36; Turan, 2000: 149). Uygulamalı olarak talim dersleri programa dahil edildi ve Goltz Paşa özellikle talim derslerini bizzat kendisi yürüttü (BOA, İ. DH. 690/48181). Buna göre ders programı aşağıdaki tablodaki gibidir (BOA, Y. MTV, 226/109):

Tablo 2. 1902 Tarihli Osmanlı Arşiv Belgesine Göre Harbiye Mektebi'nde Bir Yıl İçerisinde Okutulan Dersler

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Cebir, Hendese-i Haliyye, Fransızca, Almanca, (topçulara) Mürekkebât-ı Nâriye-i Harbiye İ'mâlâtı, (istihkâmlara) Tren İnşaatı, İşletmesi ile Projelendirme, Elektrik Ameliyât	Matematik, Aritmetik, Trigonometri, Geometri, Cebir, Fransızca, Almanca, (topçulara) Muhârebât-ı Kılâ' (istihkâmlara) Mimârî ve Projelendirme Ameliyât	Mukâvemet-i Ecsâm ve Müvâzenet-i Tersîmiyye ve Malzeme Tecrübesi, Fransızca, Almanca, (topçulara) Namlu ve Mermi İmalatı, (istihkamlara) Mühendislik, Dâimî Köprüler ve Projeleri, (topçulara) Kundak ve Araba İmâlâtı (istihkâmlara) İstihkâm İnşaatı ve Projesi, (topçulara) Mufassal Balistik Telgraf Ameliyât

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere ders programlarında mühendislik ve askeri derslere ağırlık verilmiştir. Programda topçu ve istihkam sınıflarına özel dersler yer almıştır. Prusya Ordusu'nun Birinci Alayı'nın birinci mülazımı Baron Zastrovi'nin, askeri mekteplerde istihkam dersleri için hazırladığı kitabı padişaha takdim edilmiştir (BOA, TS.MA.e, 590/1). Kitapların teminiyle birlikte hem yeni ordu hem de Harp Okulu'ndaki uygulamalı dersler için yeni tüfeklerin temin edilmesi gerekmiştir. Ancak Selimiye Kışlası'nda bulunan küçük tüfekhane ve Tophane-i Amire bünyesindeki tezgâhlar ordunun gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine Prusya'dan silah getirilmiştir (Ortaylı, 1981: 68). Yabancı dil olarak da Fransızca ve Almanca öğretilmiştir. Harbiye Mektebi içerisine binicilik dersleri için iki bin altı yüz kese kuruşa Manej binası[2] yapılmıştır (BOA, İ. MVL, 155/4447). 1887 yılında II. Abdülhamid tarafından yemekhane ile jimnastikhane eklenmiştir (Türkmen, 2015: 161). Bu dönemde okulda disiplinin sağlanmasına da önem verilmiştir. Ahlaka aykırı bir şekilde davranan öğrenciler cezalandırılmıştır. Bu cezalar suçun büyüklüğüne göre değişmekle birlikte bazı kabahatler için izinler iptal edilmiş, bazı kabahatler için öğrencilerin okuldan bir müddet ya da tamamen uzaklaştırılması uygulanmıştır (BOA, Y, PRK.ASK, 27/50,).

Harbiye Mektebi'nden mezun olan öğrenciler staj dönemi geçirip orduda görev yapmak üzere atanıyorlardı. Mezun subayların ordu birliklerine hemen gönderilmeleri ve yedi yüz yirmi iki bin yirmi bir kuruş on paraya maaş ile görevlerine başlamaları bildirilmiştir (BOA, İ. HUS, 61/2). Mezun subaylar sadece orduda görev yapmamışlardır. Memleketlerinden ayrılmak istemeyen zabitanlar memleketleri içinde uygun bir işte istihdam edilmişlerdir. Mezun subayların atandıkları bölgeye gidip gitmedikleri kurulan teftiş

[2] Süvari askerlerin eğitiminde kullanılan atların bakımının yapıldığı yer. Detaylı bilgi için bkz. Türkmen, 2014: 510.

komisyonu aracılığıyla kontrol edilmiştir (BOA, Y. PRK.KOM, 10/80). Göreve başlayan zabitanların maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi takip edilmiştir (BOA, İ.AS, 53/35).

II. Abdülhamid dönemine kadar sadece İstanbul'da mevcut olan Harbiye Mektebi'ne tüm askeri idadilerinden mezun öğrencilerin gelmesiyle yığılma meydana gelmiştir. Diğer Osmanlı vilayetlerinde harbiye mektebi tesis edilmesi gerekli görülmüştür. 1905 yılında padişahın isteği ile İstanbul dışında Edirne, Erzincan, Manastır, Bağdat, Şam ordu merkezleri olarak beş tane Harbiye Mektebi açılmıştır. Bu mekteplerin ders programları İstanbul'daki program ile aynı olacak şekilde yapılmıştır. Ancak ordu merkezlerinde tesis edilen harbiye mektepleri kısa ömürlü olmuşlardır. Manastır Harbiye Mektebi iki devre diğer vilayet harbiyeleri birer devre mezun vermiş ve 1908'de kapatılmışlardır. Öğrencileri İstanbul Harbiye'sine katılmıştır (Dalkıran, 2010: 42).

Bu dönemde açılan ordu merkezlerinde yer alan harbiye mekteplerine kısaca bakacak olursak; Edirne Harbiye Mektebi 1905'te açılmıştır (Yarar, 2000: 257). 1906'da Edirne Mekteb-i Harbiyesi'nin müdürlüğüne Kolağası Talat Efendi atanmıştır (BOA, İ.AS, 61/56). Mektep ordu karargahının bir kanadında öğrenim vermiştir. Mektebin talimnamesi dar olduğu için öğrencilerinin bir kısmı kışlaya gönderilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK., 246/16) Bir süre sonra yeni bir talimname kurulmuştur (BOA, Y.MTV., 298/ 144). Mektepten mezun olan öğrencilere mülazım-ı sanilik rütbesi verilmiştir (BOA, İ.AS., 92/24) fakat bu yıl sadece üçüncü sınıf öğrencilerinden Hüseyin ve Reşad Efendilere mülazım-ı sanilik rütbesi verilebilmiştir (BOA, İ.AS., 98/24). 1908 yılında mektepten yedi süvari yirmi piyade öğrencisi mezun olabilmiştir. Yirmi yedi adet diploma düzenlenerek mezun öğrencilere mülazım-ı sanilik rütbesi verilmiştir (BOA, BEO., 3403/255178). Mektep 1909'da kapatılmıştır. 1905'te açılan Manastır Mekteb-i Harbiye müdürlüğüne Kolağası Kâzım Efendi atanmıştır (BOA, İ.AS, 61/56). 1908 yılında Manastır Mekteb-i Harbiyesi'nden 44 öğrenci piyade müntehî sınıfından 11 öğrenci süvari müntehî sınıfından olmak üzere toplam 55 öğrenci mezun olarak mülazım-ı sani olarak görevlendirilmişlerdir (BOA, BEO, 3417/ 256203). 1908 yılında Manastır Mekteb-i Harbiye-i Şahanesi'nin manej binasının fiziki yapısının çok kötü olduğu tespit edilmiş 495 bin 256 kuruşla yeni bir manej binası inşasına karar verilmiştir (BOA, BEO, 3441/ 258005). Mustafa Kemal Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas Gürer bu okuldan mezun olmuştur. Mektep 1909'da kapatılmıştır. (Akansel, 2006: 113). Dördüncü Ordu Merkezi olan Erzincan'da Harbiye Mektebi 1905 yılında Hamidiye Kışlası'nda tesis edilmiştir. Mektebin müdürlüğüne Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Fuad Bey, ders nazırlığı yardımcılığına Şevki Efendi, talîm muallimliğine Kolağası Mehmed Ali Efendiler atanmıştır (BOA., İ.AS., 61/56). 1905 yılında açılan Erzincan Harbiye Mektebi'nden 1908'de yirmi dokuz piyâde ve dokuz süvari olarak toplamda otuz sekiz askeri öğrenci mezun olmuştur (BOA., BEO., 3434/257507). Okul 1908 yılında kapatılmıştır. Şam Harbiye Mektebi 1905 yılında eski bir idadi binasında açılmıştır. Kışla binası Büyük Camii'nin yanında yer almış ve büyük tadilattan geçmiştir. Mektebin münhal olan müdürlüğüne 1906 yılında Erkan-ı Harbiye binbaşılarından Arif Bey tayin olmuştur (BOA, İ.TAL, 399/ 26). Okul toplam 25 öğrenci mezun vermiştir (BOA, BEO, 2775/ 208122). Mektep 1908'de kapatılmıştır. Bağdat'ta 1905 yılında büyük kışlanın bir kanadında Harbiye Mektebi açılmıştır (Bozkurt, 2017:102). Toplam 64 mezun vermiştir. Mektebin müdür ve ders nazırı Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Binbaşı Cevdet Bey'dir (BOA, İ.AS, 81/30). Mektep 1908'de kapatılmıştır.

Harbiye Mektebi'nin içerisinde baytar sınıfları mevcuttur. 1886'da leyli olarak tesis edilen Baytar Rüşdiyesi'nde eğitim dört yıl olarak planlanmıştır. Mektepten mezun olan öğrenciler öğrenimlerini Tıbbiye İdadisi'nde bitirdikten sonra Harbiye içerisindeki Baytar sınıflarına geçmeye başlamışlardır. 1896'da baytar sınıflarının öğrenim süresi beş yıla çıkarılmıştır. Öğretmen kadrosu daha çok Avrupa'da yetişmiş genç hocalardan

oluşturulmuştur. 1905'te Baytar sınıfları Haydarpaşa'da teşkilatlandırılan askeri Tıbbiye Okulu'na taşınmıştır. 1909'da ayrı bir Askeri Baytar Mektebi açılmıştır (Unat, 1964: 69).

1848 yılından itibaren Harbiye Mektebi içerisinde bulunan Erkan-ı Harbiye sınıfları II. Abdülhamid Dönemi'nde bağımsız mektep haline getirilmiştir. Erkan-ı Harbiye'ye, Harbiye Mektebi'ni başarıyla bitiren öğrenciler seçilmiştir. Mühendishaneyi başarıyla bitiren topçu ve istihkam subayları da buraya alınmıştır (Unat, 1964: 69). Erkan-ı Harbiye asıl olarak 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra teşkilatlandırılmıştır. Goltz Paşa'nın çabalarıyla Alman modeli bir okul olarak kurulmuştur. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Umumiyesinin ve Erkan-ı Harbiye Dairesinin Vezaifi Dahiliyesi Nizamnamesi ismiyle bir nizamname oluşturulmuştur. Nizamnameye göre Erkan-ı Harbiye kendi içerisinde askeri ve fenni olarak teşkilatlandırılmıştır. Askeri kısımda askerlik üzerine derslere ve bunların uygulamasına yoğunluk verilmiştir. Fenni kısımda, daha çok mühendislik derslerine yer verilmiştir. Birinci kısmın ulum ve fünun dersleri şunlardır: İnşaatçılık, Harp Tarihi, Hücum ve Müdafaa, Talim, Taktik, Fen, Süngü ve Kılıç Talimi, Mimari, Köprü İnşası ve Onarımı, Fransızca, Sahra Topçuluğu, Jimnastik, Tren Yolu, Balistik, İstihkam. İkinci kısım ulum ve fünun dersleri ise Demiryolu ve telgraf inşaatı, Büyük Makineler, Cebir, Hendese, Arazi dersleri okutulmuştur (Avcı, 1963: 48-50; Yarar, 2000: 285). Bu okuldan mezun olanlar Genel kurmaylıkta iki yıl staj yaptıktan sonra kolağası olarak göreve başlamaktadır.

Dönemin önemli bir diğer yüksek okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'dir. II. Mahmud Dönemi'nde Tıbhane-i Amire ismiyle açılan mektep 1848 yılında yeniden teşkilatlandırılmış ve Galatasaray binasına taşınmıştır. 1866 yılında Demirkapı (Gülhane) Kışlası'na nakledilmiştir. 1876 yılına gelindiğinde Gülhane binası yetersiz gelmeye başlamıştır. Bunun üzerinde askeri mektepler nazırı Zeki Beyin çabalarıyla mektep Haydarpaşa'daki binaya taşınmıştır. Haydarpaşa binasının açılışı 1903 yılında yapılmıştır (Köse, 2019: 56). Mektep Fransa'daki Askeri Tıp Okulu örnek alınarak teşkilatlandırılmıştır. Mektep Harbiye Nezareti'ne bağlı olup mektebin müdürü alay rütbesinde idi. Askeri tıp öğrencileri askeri kimlik taşıyor, kılıç kuşanıyordu. II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Ordusunun doktor ihtiyacını karşılamak için kurulan Mekteb-i Tıbbiye'ye büyük binalar eklenerek gerekli işlerde kullanılması sağlanmıştır. Dâhiliye ve çeşitli bakteriyoloji binalarıyla muhtaç durumda olan kimselerin tedâvisine ayrılan genel muayenehanenin mekâtib-i askeriye nezâretinin yazısıyla inşasına karar verilmiştir. Binaların inşası için bütçe oluşturulmuştur (BOA, Y.PRK.BSK, 27/98). Binalar inşa edildikten sonra özellikle Bakteriyoloji alanında hayli gelişmeler kaydedilmiştir. Önce Mösyö Nicolle, Mösyö Mari ve daha sonra Mösyö Remlinger uzun yıllar Bakteriyoloji müdürlüğü yapmışlardır (Rıza Tahsin, 1991:56). Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kaydolacak öğrenciler için mektebin yıllık ücreti iki bin kuruşu peşin olmak üzere beş altı bin kuruştur. Maddi durumu olmayan ancak başarılı olan reaya çocuklarının mektebe kaydolmasına da izin verilmiştir. Böyle çocukların aileleri senelik ücretten muaf tutulmuştur (BOA, İ. MVL., 24/380). Altı yıllık eğitim verilen Mektebin ders programı Prusya Askeri Tıp Okulu'nun müfredatı örnek alınarak oluşturulmuştur. Buna göre mektepte şu dersler okutulmaktadır: Ulûm-ı diniye, Fransızca, İnorganik Kimya, Fizik, Okuma Dersi, Organik Kimya, Bitkiler, Tanımlayıcı Anatomi, Kimyasal Tahlil, Hayvanlar, Fizyoloji, , Genel Hastalıklar, Cerrahi Uygulamalar, Sağlık Bilgisi, Tıp Müfredatı, Dahiliye Kliniği, Dahili poliklinik, Çocuk İç Hastalıkları, Hariciye Kliniği, Haricî Poliklinik, Harici Hastalıklar, Göz Kliniği, Göz Hastalıkları, Cildiye, Kulak Burun Boğaz, Akıl Hastalıkları, Bakteriyoloji, Tıp kanunu (BOA, Y.PRK.ASK.,142/45). Mektepte okuyan son sınıf öğrenciler 1898'de açılan Gülhane Tabâbet-i Askeriye Tatbîkât Mekteb ve Serîriyâtına giderek orada staj görürler ve başarılı olanlar yüzbaşılık rütbesiyle hekimliğe başlarlardı (BOA, BEO, 4214/316028). 19. yüzyılda Kolera pandemisi meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti de Frengi, kolera, Çiçek gibi hastalıklardan korunmak için birtakım önlemler alma yoluna gitmiştir.

Özellikle bu hastalıkları tedavi edecek tabip olmadığı için hekimlerin buralarda görevlendirilmesi sağlanmıştır (BOA, Y.PRK.ASK, 93/9).

II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan askeri yüksekokullarından biri de 1897'de Gülhane Tıbbiye-i Askeriyye Mektebi'dir. 21. yüzyılın ilk çeyreğine kadar GATA adıyla anılan Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ni oluşturmuştur. Okulda beş yılık bir eğitim verilmiştir. Buna göre birinci sınıfta; Fen Bilgisi, Madeni Kimya, Jeoloji ile Fransızca. İkinci sınıfta; Fransızca, Organik kimya, Bitki Bilimi, Anatomi. Üçüncü sınıfta; Kimya, Fizyoloj, Hayvanlar, Fransızca. Dördüncü sınıfta: Doku Bilimi, Anatomi, Genel Hastalıklar, Hıfzıssıhha, Tıp Müfredatı ve Tedavi Bilimi, Küçük ve büyük Cerrahi, Fransızca. Beşinci sınıfta; Hastalık Teşhisi, Dahiliye Hastalıkları, Dış Hastalıklar, Doğum Bilgisi, Bakteriyoloji, Seririyatı Dahiliye ve Hariciye, Kulak, Burun, Boğaz, Göz Hastalıkları, Cildiye dersleri okutulmuştur (Ergin, 1977: 1199). 1900 yılında Gülhane'ye alınan ilk asistanlar tahsillerini ve tecrübelerini bitirmişlerdi. Bu asistanlar orduya görevlendirilmeyerek Almanya'dan gelen doktorların yanına asistan olarak verilmişler ve Gülhane'de çalışmaya devam etmişlerdir (Ergin, 1977: 1202).

18. yüzyılda deniz mühendishanesi olarak açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, II. Abdülhamid Dönemi'nde Dersaadet Heybeliada'da müstakil bir deniz harp okulu olarak teşkilatlandırılmıştır. Mektebe on beş yirmi yaş arası öğrenciler alınmıştır. Dört yıl olarak planlanan okulda Türkçe, İmla, Hesap, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Resim, Fransızca, Uygulamalı Kaptanlık, Jimnastik, Fizik, Mekanik, Geometriye Giriş, Kesirler, Üçgenler, Logaritma, İnşaat, Tarih, Osmanlıca, Navigasyon ve Denizcilik, Rehnümay-ı Sefain dersleri okutulmuştur (Nurdoğan, 2010: 106). 1886 yılında Bahriye Mektebi'ne topçuluk ve torpido derslerinde kullanılmak üzere yeni usül kitaplar getirilmiştir. Mektepte Almanca okutulması için çalışmalara da başlanmıştır. Süvari ve topçu sınıflarından birkaç öğrencinin Alman askeri okullarına tahsil için gönderilmesi gerektiği gündeme gelmiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 36/99). Kırım Harbi'nde Ruslara karşı İngiliz desteğinin olması ile Bahriye Mektebi'ndeki İngiliz etkisi yerini Prusya etkisine bırakmıştır. Ders programı hem İngiltere hem Prusya Bahriye Mektebi programları örnek alınarak düzenlenmiştir (Sayım, 2019: 221). Öğrenciler mektebe ait gemide bir yıl staj yapmışlardır. Staj sonrasında bahriyeliler, donanmada oluşturulan seyri sefain, torpidoculuk, topçuluk, çarkçılık okullarındaki öğrenimle beraber sekiz yılın sonunda subay olarak göreve başlamışlardır (Unat, 1964: 61).

5. SONUÇ

Osmanlı modernleşmesi dönemlere göre değişkenlik göstermiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nden önce bürokratik bir modernleşme söz konusuyken II. Meşrutiyet Dönemi'nde yeni insan yaratma düşüncesi ile hareket edilerek meşruti bir politika izlenmiştir. II. Abdülhamid ise bu dönemler arasında izlediği İslam Birliği ve otoriter siyaseti modernleşme çabalarına yansıtmıştır. Askeri eğitim modernleşmesi II. Abdülhamid'in reform politikaları içerisinde geniş yer tutmaktadır. Eğitime önem veren padişah dönemin siyaseti doğrultusunda Avrupalı subaylardan destek alarak bir takım yenileşme çabaları içerisine girmiştir. Bu çabaların arkasında askeri eğitimin çağa uygun olarak ıslah edilmesinin yanında Osmanlı Devleti genelinde sünni İslam'ı yaymak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek düşüncesi de yer almaktadır. Bu doğrultuda II. Abdülhamid Dönemi'nde askeri rüşdiye, idadi ve yüksekokullarının değişime uğradığı, mevcut okullara yenilerinin eklendiği görülmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği askeri okulların Dersaadet dışında yaygınlaştırılmasıdır. Böylece askeri okullar nicelik olarak fazlalaştırılmıştır. Dersaadet askeri okulları tüm imparatorluk öğrencilerine açık olduğu için bu okullar nüfusun artmasıyla yetersiz hale gelmiştir. Bu yüzden maarif teşkilatı sadece merkezde değil taşrada da yaygınlaştırılmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı Rumeli, Arap ve Anadolu vilayetlerinde askeri rüşdiyeler, ordu

merkezlerinde de askeri idadi ve harbiye mektepleri açılmıştır. İmparatorluğun her noktasında askeri okul açılarak padişaha sadık bireylerin yetişmesi sağlanmak istenmiştir. Askeri okullar II. Abdülhamid'in monarşik modernleşme anlayışına göre reforme edilerek nitelikleri de değiştirilmeye çalışılmıştır. Okullar daha fazla kurumsallaştırılmış, okulların idari takibi daha sıkı bir şekilde yapılmıştır. Askeri okullarda görev yapacak olan muallim ve mezun subayların tayinleri, personellerin ihtiva ettikleri görevler, ders programları, eğitim süreleri, sınıf ve okul atlama imtihanları, mezun olma ve staj yönetmelikleri, disiplin yönetmelikleri gibi birçok alanda değişiklikler yapılmıştır. Dört yıllık eğitim veren Askeri rüşdiyelerde din eğitimi ile akli ilimler bir arada verilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde ders programlarında oldukça sınırlandırılan din eğitimi bu dönemde arttırılmıştır. Askeri idadilerde askerliğe dair mühendislik dersleri programa girmiştir. Harbiye Mektebi ve Erkan-ı Harbiye'de ise yoğunluk askeri derslere verilmiştir. Ayrıca Almanca, talim ve spor dersleri de müfredata eklenmiştir. İmparatorluk askeri yüksek okullarında çoğunluğu Avrupa'da kullanılan ders kitaplarıyla işlenen teorik dersler ve yine çoğunluğu Avrupa yapımı teçhizatlar kullanılarak yapılan uygulamalı dersler verilmiştir. Askeri okullarda okutulan derslerin programlanmasında ideolojik ve siyasi sebeplerin etkili olduğu görülmektedir. Dönem ve yıl sonunda öğrenciler sınavlara tabi tutularak sınıf atlamışlardır. Askeri rüşdiyeleri bitiren gençlerden sadece asker olmak isteyenler askeri idadilere girmek istediği için askeri idadilere ayrıca önem verilmiştir. Burada kaliteli bir eğitimden geçen öğrencilerden başarılı olanlar askeri yüksek okullara girmişlerdir. Başarıyla mezun olan öğrenciler subay kaynağını oluşturarak bir yıllık stajlarının ardından Osmanlı Ordusu'nun bir ferdi olarak görev yapmaya başlamışlardır. Yapılan sivil ve askeri eğitim reformlarıyla II. Abdülhamid Dönemi'nin Türk eğitim tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BEO, Dosya No: 432, Gömlek No: 32366, Tarih: 4 Muharrem 1312 (8 Temmuz 1894).

BEO, 520/ 38969, 25 Cemazie'l evvel 1312 (24 Kasım 1894).

BEO, 2775/ 208122, 11 Muharrem 1324 (7 Mart 1906).

BEO, 3403/255178, 27 Şaban 1326 (24 Eylül 1908).

BEO, 3417/ 256203, 23 Ramazan 1326 (19 Ekim 1908).

BEO., 3434/ 257507, 21 Şevval 1326 (16 Kasım 1908).

BEO, 3441/ 258005, 29 Şevval 1326 (24 Kasım 1908).

BEO,4214/316028, 18 Şevval 1331 (20 Eylül 1913).

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT)

DH.MKT., 252/ 14, 22 Zilhicce 1311 (26 Haziran 1894).

DH.MKT., 1427/ 11, 4 Şevval 1304 (26 Haziran 1887).

DH.MKT., 2529/ 80, 22 Cemazie'l-evvel 1319 (6 Eylül 1901).

DH.MKT., 2679/ 6, 16 Zilkade 1326 (10 Aralık 1908).

İrade-i Askeri (İ. AS)

İ.AS., 20/ 19, 26 Şevval 1314 (30 Mart 1897).

İ.AS., 30/ 35, 5 Ramazan 1317 (7 Ocak 1900).

İ.AS., 53/ 35, 2 Şevval 1322 (10 Aralık 1904).

İ.AS, 61/56, 25 Cemazie'l evvel 1324 (17 Temmuz 1906).

İ.AS, 81/30, 13 Safer 1327 (6 Mart 1909).

İ.AS., 92/24, 22 Ramazan 1327 (7 Ekim 1909).

İ.AS., 98/24, 13 Zilkade 1327 (26 Kasım 1909).

İrade-i Dahiliye Nezareti (İ. DH)

İ. DH, 181/ 9985, 22 Zilkade 1264 (20 Ekim 1848).

İ. DH, 690/ 48181, 4 Şaban 1291 (16 Eylül 1874).

İ. DH, 776/63177, 16 Zilkade 1295 (11 Kasım 1878).

İ.DH., 822/ 66272, 11 Safer 1298 (13 Ocak 1881).

İ.DH., 916/ 72699,: 16 Receb 1301 (12 Mayıs 1884).

İrade-i Hususi Maruzat (İ. HUS)

İ.HUS., 61/ 2, 5 Ramazan 1315 (28 Ocak 1898).

İrade-i Meclis-i Vala (İ.MVL)

İ. MVL., 24/380, 22 Cemaziyelevvel 1257 (12 Temmuz 1841).

İ.MVL., 155/4447, 16 Muharrem 1266 (2 Aralık 1849).

İrade-i Taltifat (İ.TAL)

İ.TAL., 178/ 19, 6 Safer 1317 (16 Haziran 1899).

İ.TAL., 313/6, 15 Receb 1321 (7 Ekim 1903).

İ.TAL, 399/ 26, 12 Cemaziyelevvel 1324 (4 Temmuz 1906).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)

MF.MKT., 85/ 109, 19 Rabiu'l-ahir 1302 (5 Şubat 1885).

MF.MKT., 92/122, 27 Rabiü'l ahir 1304 (23 Ocak 1887).

MF.MKT., 101/ 119, 26 Muharrem 1306 (2 Ekim 1888).

MF.MKT., 117/ 9, 23 Şaban 1307 (14 Nisan 1890).

MF.MKT., 790/ 20, 23 Rabiü'l ahir 1322 (7 Temmuz 1904);

MF.MKT., 796/ 54, 1 Cemazie'l ahir 1322 (13 Ağustos 1904).

Sadâret Mektubî Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD), 271/51, 5 Cemaziyelevvel 1275 (11 Aralık 1858).

Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES), 20/ 30, 27 Cemazie'l-ahir. 1300 (5 Mayıs 1883).

Topkapı Sarayı Müze Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 590/ 1, 9 Zilkade 1252 (15 Şubat 1837).

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV)

Y.MTV., 39/ 67, 11 Zilkade 1306 (9 Temmuz 1889).

Y.MTV., 51/ 86, 25 Zilkade 1308 (2 Temmuz 1891).

Y.MTV., 73/ 80, 11 Cemazie'l-ahir 1310 (31 Aralık 1892).

YMTV, 82/ 79, 24 Safer 1311 (6 Eylül 1893).

Y.MTV., 193/ 50, 8 Rabiü'l ahir 1317 (16 Ağustos 1899).

Y.MTV, 226/51, 12 Zilkade 1319 (20 Şubat 1902).

Y.MTV., 226/109, 23 Zilkade 1319 (3 Mart 1902).

Y.MTV., 298/ 144, 27 Rebiü'l ahir 1325 (9 Haziran 1907).

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK)

Y.PRK.ASK., 27/ 50, 10 Şevval 1302 (23 Temmuz 1885).

Y.PRK.ASK, 36/99, 21 Safer 1304 (19 Kasım 1886).

Y.PRK.ASK., 70/ 34, 26 Receb 1308 (7 Mart 1891).

Y.PRK.ASK, 142/45, 17 Rebiülevvel 1316 (5 Ağustos 1898).

Y.PRK.ASK., 246/16, 16 Rebiü'l evvel 1325 (29 Nisan 1907).

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ)

Y.PRK.AZJ. 45/118, 29 Zilhicce 1320 (29 Mart 1903).

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK)

Y.PRK.BSK, 27/98, 18 Rebiülevvel 1310 (10 Ekim 1892).

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM)

Y.PRK.KOM., 4/13, 23 Ramazan 1300 (28 Temmuz 1883).

Y.PRK.KOM., 10/ 80, 8 Muharrem 1319 (27 Nisan 1901).

Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ)

Y.PRK.MŞ., 6/ 88, 7 Rabiu'l-evvel 1316 (26 Temmuz 1898).

Salnameler

Salname-i Askeriye (1293/1876). 7 Def'a, İstanbul: Matbaa-i Askeri.

Salname-i Askeriye (1304, /1888). İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Askeriye.

Salname-i Askeriye (1307/1891). 10 Def'a, İstanbul: Matbaa-i Askeri.

Salname-i Askeriye (1309/1893). 12 Def'a, İstanbul: Matbaa-i Askeri.

Salname-i Askeriye (1311/1895).13 Def'a, İstanbul: Matbaa-i Askeri.

Salname-i Bahriye (1319/1901). 12 Def'a, İstanbul: Matbaa-i Bahriye.

İkincil Kaynaklar

Akansel, İ. H. (2006). Atatürk ve Yaverleri. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

Akcan, E. (2015). Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker- Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi. Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi, 4 (1), 14-35.

Alkan, N. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6 (12), 9-84.

Avcı, A. (1963). Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Bozkurt, N. (2017). Bağdat Vilâyeti'nde Osmanlı Dönemine Ait Modern Askerî Okullar. Tarih Okulu Dergisi, 10 (XXXI), 83-111.

Çam, Y. (1991). Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar Rüşdiye, İdadi, Harbiye (1892-1902). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Deringil, S. (2014). İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909). İstanbul: Doğan Kitap.

Dalkıran, K. (2010). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Askeri Akademik Eğitim (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Düzcü, L. (2009). Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922). Akademik Bakış, 2 (5), 1- 20.

Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası.

Erler, M. Y. (2017). Payitaht (İstanbul) Askeri İdadisinde Öğrenciler ve Metropoldeki Eğitim Standardı (1838–1915). Studies Of The Ottoman Domain, 7 (13), 75-107.

Fortna, B. C (2005). II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Üzerine Önemli Bir Çalışma: "Mekteb-i Hümâyun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim". (P. Siral, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gencer, A. İ. (1977). Özel Bahriye Mektepleri Hakkında Bir Genelge (1851). Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 7-8'den Ayrı Basım, 1-20.

Güler, A. (2000). Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerin Işığında). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İgüs, E. (2008). II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi.

Kanal, H (2016). Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlâk-I Hümâyûn'a İnşa Edilen Okullar. SUTAD, (40), 151-176.

Kara, H. (2016). Sultan II. Abdülhamid Devri Osmanlı Harp Okulunda Modernleşme; "Modernist-Gelenekçi Subaylar Arasındaki Çekişme Üzerine Bir Değerlendirme". Turkish Studies, 11 (21), 551-564).

Koçer, H. A. (1987). Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu. Ankara: Uzman Yayınları.

Korkmaz, M. (2020). Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi. Tarih Dergisi, (72), 115-137.

Köse, R. (2019). Mekteb-i Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya Nakli ve Açılışı. Sağlık Bilimleri Hemşirelik Dergisi, 1 (1), 53-60.

Mehmed Esad (H.1195). Mirat-ı Mekteb-i Harbiye. İstanbul: Şirket-i Mürebbiye Matbaası.

Moreau, O. (2010). Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" İn İnsanları ve Fikirleri 1826-1914. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mızrakçı, M. (2017). Kuleli Askerî Lisesinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Uygulanan Eğitim Programları (İlk Yüzyıl 1845-1945). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Nurdoğan, A. M. (2010). Osmanlı Devleti'nde Tüccar Kaptan Yetiştirme Çabaları. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Bilimleri Dergisi, (31), 103-122.

Ortaylı, İ. (1981). II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Özcan, A. (1997). Harbiye. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.16, (115-119), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Öztürk, C. (2000). İdadi. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 21, (464-466), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Parmaksız, E. (2008). II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştiyeler (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Rıza Tahsin. (1991). Tıp Fakültesi Tarihçesi I-II (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye). A. Kazancıgil (Haz.), İstanbul: Özel Yayınlar.

Sayım, E. (2019). İngiliz Bahriye Mektepleri Müfredatının İncelenmesi. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD), 9,219-242.

Şanal, M. ve Demir, T (2012). Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. Belleten, 275, 167- 206.

Şeyhoğlu, B. (2021). Tanzimat Dönemi'nde Bahriye Alanında Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Meclisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şimşek, M. (2006). Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi. Kent Işıkları Yayınları.

Türkmen, Z. (2015). XIX. Yüzyıl Askerî Yenileşme Devri Eğitim-Öğretim Kurumlarından Mekteb-i Harbiye-i Şahane. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan (Ed.), Osmanlı İstanbul'u 3. (s. 133-162) İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Türkmen, Z. (2020). Süvari Kışlası'ndan Kuleli Askerî Lisesi'ne. Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi IX, (s.243-249). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Unat, F. R. (1964). Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Uyar, M. and Güvenç, S. (2022). A tale of two military missions: The Germans in the Ottoman Empire and the Americans in the Republic of Turkey. War & Society, 41(2), 85-106.

Ünal, U. (2008). Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ünal, U. (2009). 20. Yüzyılda Osmanlı Askeri Mektepleri. Belleten, 73 (267), 581-604.

Ünal, U. (2015). II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

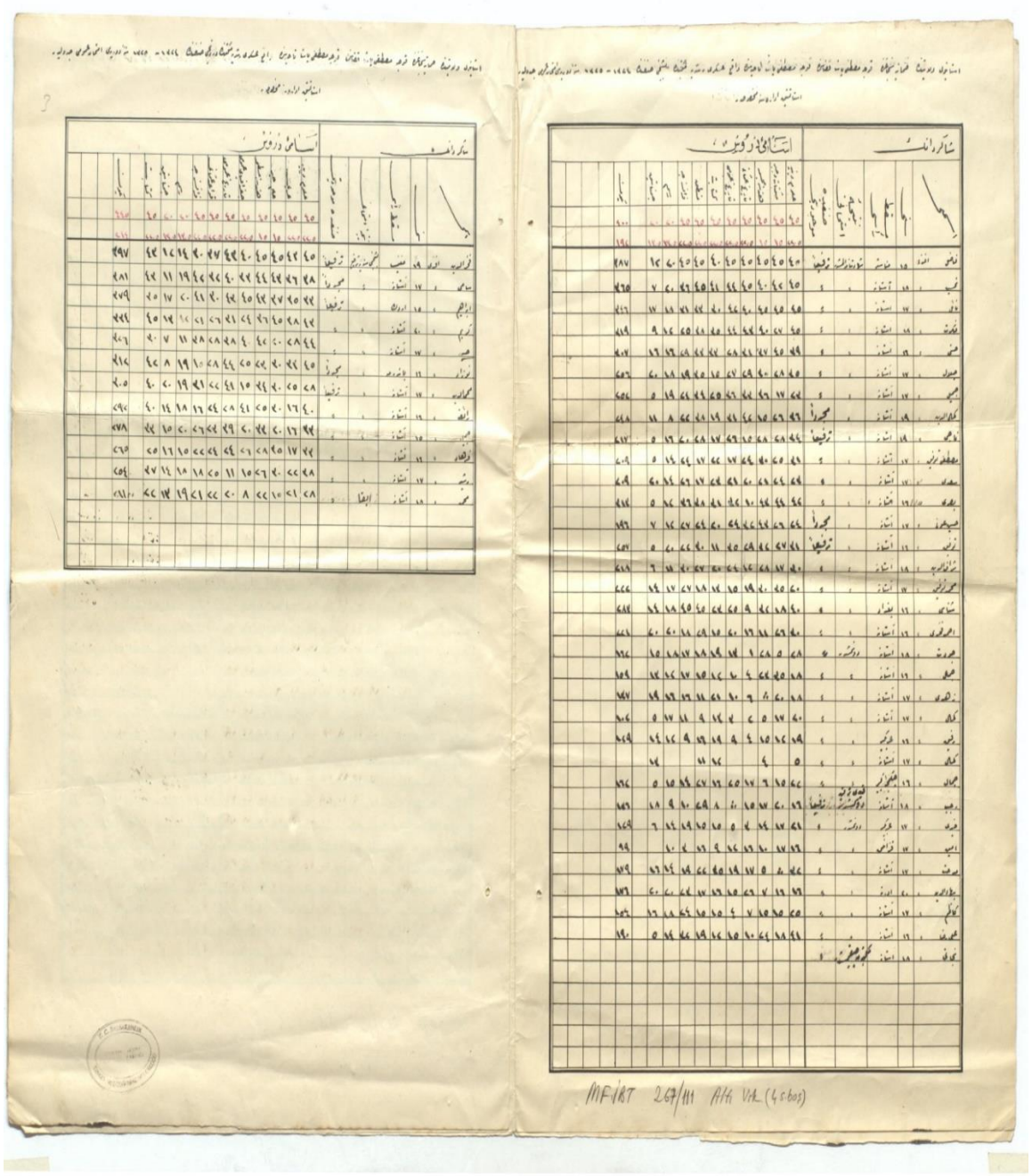
Yakıtal, E. (1991). Bahriye Mektebi. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 4, 509-511.

Yarar, H. (2000). Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı.

Yıldız, G. (2013). Kara Kuvvetleri. G. Yıldız (Ed.), Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918. (s. 35-77). İstanbul: Timaş Yayınları

Ekler

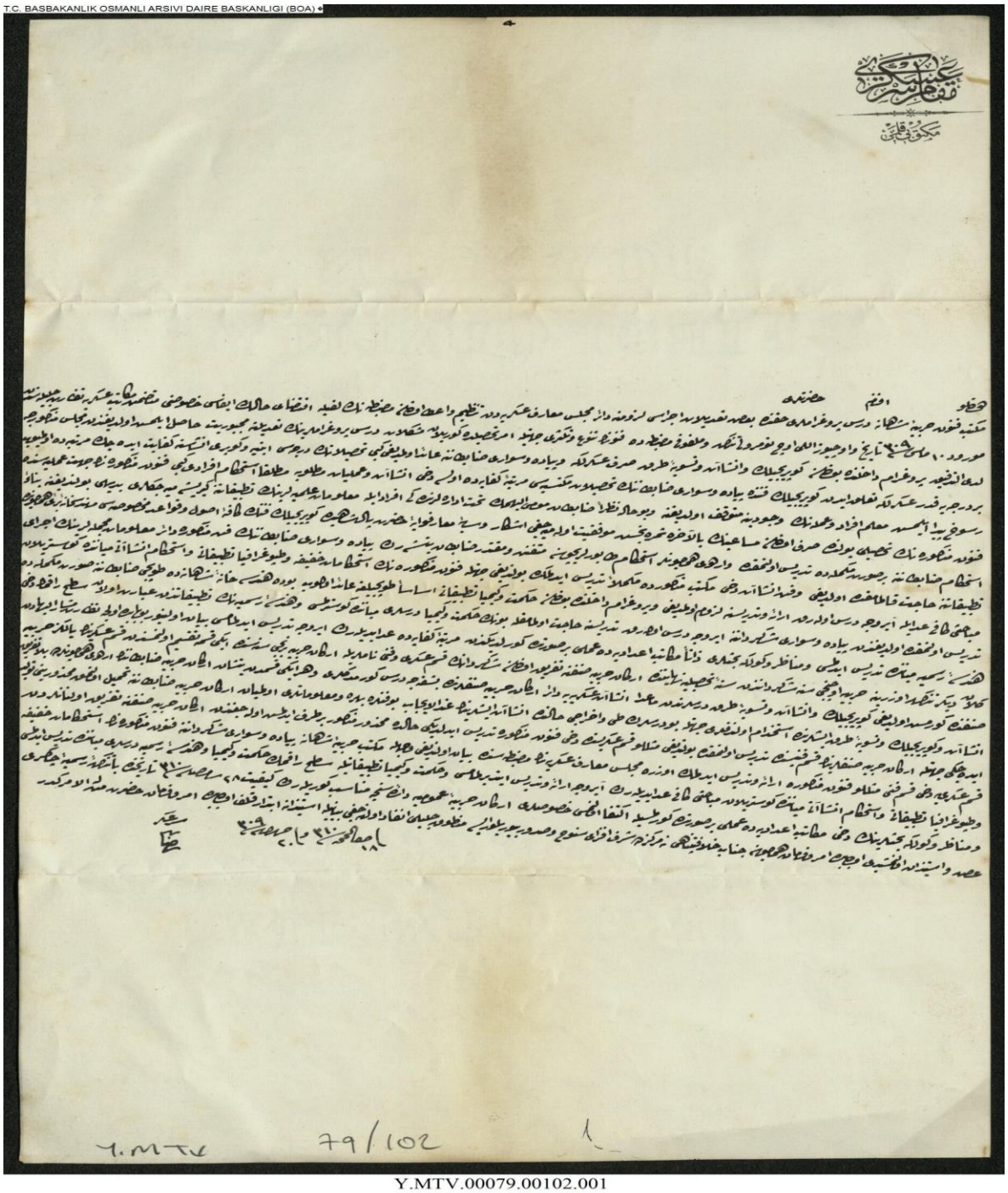
Ek 1. Kocamustafa Paşa Askeri Rüşdiyesi Derslerini Gösteren 1324-1325 Sene-i Devriyesi İmtihan-ı Umûmîsi Cetveli (BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye, 267/111, 29 Rebiülevvel 1328).

MF.İBT.00267

Ek 2. Harbiye Mektebi Ders Programlarında Bazı Tadilat İcrası (BOA, Yıldız Münevvi Maruzat, Dosya No:79, Gömlek No:102, Tarih: 18 Zilhicce 1310)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

Y.MTV 79/102 1

Y.MTV.00079.00102.001